

ПРОФІЛАКТИКА НАСИЛЬСТВА У ПІДЛІТКОВОМУ МІКРОСОЦІУМІ

VIOLENCE PREVENTION IN ADOLESCENT MICRO SOCIETY

У статті здійснено аналіз сучасного стану дослідження проблеми профілактики насильства у підлітковому мікросоціумі. Головною метою профілактики насильства над підлітками є формування сприятливого соціально-психологічного клімату в безпечному освітньому середовищі, своєчасне попередження виникнення ситуацій, які продукують умови для насильницьких дій, спрямованих на підлітка з боку осіб найближчого оточення (однокласників, педагогів, знайомих). Виявлено, що дієвими методами профілактики насильства над підлітками є інформування та переконання. Інформування, як метод профілактики насильства над підлітками полягає у підвищенні загальної правової культури підліткового мікросоціуму. Основне завдання методу переконання полягає у роз'ясненні й доведенні неприпустимості насильницьких дій над підлітками. Сформовані етичні погляди, що стають критерієм оцінки вчинків навколишніх і власної поведінки є кінцевим результатом методу переконання. З'ясовано, що профілактика насильства в підлітковому мікросоціумі має ефект лише тоді, коли здійснюється в співпраці з іншими фахівцями (шкільним психологом, соціальним педагогом, шкільною адміністрацією), а також відповідає специфічним особливостям ситуації пропедевтичного втручання, зокрема відображає особливості підлітків, фахівців, освітнього середовища (згуртованість, норми, цінності) та сімей. В статті наголошується на тому, що технології профілактичної роботи з насильством не є універсальним рецептом, що підходить для всіх педагогів та шкільних ситуацій. Особливістю таких технологій є те, що результат проектного рішення наперед не є відомим і потребує перевірки проектного рішення на можливість його реалізації. Описано основні етапи створення проекту профілактики насильства над підлітками. Наголошується, що у ситуації пропедевтичного втручання важливими є інтелектуальний потенціал вчителя, що не лише забезпечує точність прогнозування та проектування сприятливих умов розвитку підлітка, але й визначає позицію педагога як медіатора між учнями та їх батьками та дозволяє йому виступати моделлю толерантного реагування в емоційно напружених ситуаціях.

Ключові слова: профілактика, насильство, підлітковий мікросоціум, види профілактики, принципи, технологія.

The article analyzes the current state of research into the problem of violence prevention in the adolescent micro society. The main goal of violence prevention against teenagers is the formation of a favorable social and psychological climate in a safe school environment, timely prevention of the situations that create conditions for a violent action directed at the teenager by those closest to him (peers, teachers, acquaintances). It was found that effective methods of violence prevention against teenagers are information and persuasion. Informing as a method of preventing violence against teenagers will arise in the improvement of the general legal culture of the teenage micro-society. The main task of the persuasion method is to explain and prove the inadmissibility of violent acts against teenagers. Formed ethical views that become a criterion for evaluating the actions of others and one's own behavior are the final result of the persuasion method. It was found that the prevention of violence in the adolescent micro society is effective only when it is carried out in cooperation with other specialists (school psychologist, social pedagogue, school administration), and also corresponds to the specific features of the situation of propaedeutic intervention, in particular, it reflects the peculiarities of adolescents, specialists, school environment (cohesion, norms, values) and families. The article emphasizes that violence prevention techniques are not a one-size-fits-all recipe for all teachers and school situations. The peculiarity of such technologies is that the result of the project decision is not known in advance and needs to be checked for the possibility of its implementation. The main stages of creating a project to prevent violence against teenagers are described. It is emphasized that in the situation of propaedeutic intervention, the intellectual potential of the teacher is important, which not only ensures the accuracy of forecasting and designing favorable conditions for the adolescent's development, but also determines the position of the teacher as a mediator between students and their parents and allows him to act as a model of tolerant response in emotionally stressful situations.

Key words: prevention, violence, adolescent micro society, prevention types, principles, technology.

УДК 159.922.86-056.49(072)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.42>

Папуша В. В.

к. психол. н.,
доцент кафедри педагогіки, психології та корекційної освіти
Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

Постановка проблеми. Захист прав дітей, забезпечення їх повноцінного розвитку проблема Національного значення, яка широко відображена в вітчизняній юриспруденції. В українському законодавстві закріплені правила, норми і вимоги щодо життєдіяльності дитини, а також відповідальність за їх порушення. У Конституції України зазначено, що життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [5, ст. 3], а будь-яке насильство над дитиною переслідується законом [5, ст. 52]. В законі України «Про охорону

дитинства» зазначається, що захист від усіх форм насильства дитини забезпечує Держава [3, ст. 10] притягаючи кривдника до відповідальності [ст. 12]. Закон України «Про освіту» поряд з визнанням необхідності захисту підлітків від жорстокого поведіння у школі [2, ст. 54: п. 2] зобов'язує педагогів протидіяти актам насильства особистим прикладом утверджуючи повагу до принципів загальнолюдської моралі та захищаючи здобувачів освіти від будь-яких форм фізичного і психічного насильства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема жорстокості та насильства в нашому

суспільстві стає дедалі актуальнішою охоплюючи усі соціальні групи [5; 7; 8]. Не оминула вона і підлітково-юнацький мікросоціум. Підлітки достатньо часто зазнають насильства від однолітків чи старшокласників, вчителів, родичів, сусідів. Небезпечність такої ситуації полягає не лише у тому, що принижується особистісна гідність молодшої людини, наноситься шкода її психічному і фізичному здоров'ю, відбувається формування соціально інфантильної особистості, але і створюються передумови руйнування моральних та духовних засад суспільства [13].

Нині відмічається зростання у підлітків асоціальної спрямованості поведінки, вони стали вразливішими та агресивнішими [11; 13]. Одна з причин криється в наслідуванні поведінки батьків, у перенесенні існуючої насильницької, агресивної манери стосунків між членами родини у коло однолітків [1; 8]. В умовах школи прямими ознаками насильства над підлітками вважаються: погрози та навмисна ізоляція учня, висунення надмірних вимог, образа і приниження гідності, кібер-булінг, демонстративно негативне ставлення, жертва часто висміюється однокласниками, стає об'єктом погроз і злих жартів при цьому не чинячи їм опору; насильне втягнення у вербальний конфлікт, з якого виходять у сльозах; нищення особистих речей; наявність на тілі забитих місць, подряпин, синців при відсутності зрозумілих пояснень з приводу їх появи; знаходження на перервах найчастіше поблизу вчителів або інших дорослих; страх виступу перед аудиторією та поведінка невпевненої у собі люди; нестабільність успішності за умови відсутності бажання у поясненні її причин [4].

Аналіз спеціальної літератури [7; 9; 11; 13] показав, що серед причин, які призводять до насильства над підлітком виокремлюють: зіткнення різних цінностей, невміння толерантно ставитися до цінностей інших осіб; агресивність; наявність у підлітка психічних чи фізичних вад; заздрість. Наслідками насильства над підлітком є особистісна деформація, що має появу у зниженні самооцінки та недостатньому розвитку адаптивних здібностей; зростанні ризику розвитку нервово-психічних та інших захворювань; формуванні психології «аутсайдера».

Профілактиці насильства у підлітковому мікросоціумі присвячено ряд досліджень. Теоретико-методологічні засади цієї проблеми сформульовано у працях [1; 4; 8–12].

Метою статті є здійснити теоретичний аналіз сучасного стану дослідження проблеми профілактики насильства в підлітковому мікросоціумі, принципів, методів та рівнів її реалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розв'язати проблему насильства в підлітковому мікросоціумі можна тільки у разі спільної роботи педагогів, батьків і всіх дорослих, які так чи інакше причетні до виховання

дітей. За належного підходу до означеної проблеми одразу ж виникають питання щодо ресурсного забезпечення моніторингу ситуації з насильством, залучення кваліфікованих спеціалістів у галузі психології, психіатрії, соціології та ін., відповідної підготовки шкільних педагогів, методичної підтримки. Аналіз ключового терміну роботи дозволив дійти умовиводу, що профілактика це комплекс заходів, спрямованих на попередження будь-якого негативного явища та/або усунення факторів ризику. Головною метою профілактики насильства над підлітками є формування сприятливого соціально-психологічного клімату в безпечному шкільному середовищі, своєчасне попередження виникнення ситуацій, які продукують умови для насильницьких дій, спрямованих на підлітка з боку осіб найближчого оточення (однолітків, педагогів, знайомих) та створення йому умов для активізації його внутрішнього потенціалу.

Розрізняють загальну та спеціальну профілактику підліткового насильства. Загальна профілактика спрямована на інформування підлітків щодо проблеми насильства в мікросоціумі, роз'яснення його наслідків, як для агресора так і жертви; створення умов для зниження вірогідності виникнення ситуацій, які можуть призвести до насильства; стимулювання ненасильницької поведінки. Спеціальна профілактика являє собою комплекс заходів, спрямованих на попередження проявів насильства у підлітковому мікросередовищі й мінімізацію їх наслідків шляхом цілеспрямованого впливу на найближче оточення підлітка та на схильних до насильства осіб з його оточення.

Досягнення успіху у реалізації завдань профілактики значною мірою залежить від використаних методів. Під методами розуміються способи, прийоми, інструменти досягнення мети, розв'язання проблем. До дієвих методів профілактики насильства над підлітками слід віднести засоби, прийоми і способи за допомогою яких здійснюється вплив на відносини між підлітком і його найближчим оточенням з метою упередження насильницьких дій по відношенню до нього.

Вдало підібрані методи позитивно впливаючи, як на психологію мікрогрупи, так і кожного, окремо взятого її представника дозволяють змінити їх ставлення до потенційної жертви насильства та сформулювати більш оптимальні зразки поведінки [9]. Досягнути ефективних результатів профілактики можна за умови комплексного використання усіх методів. Оскільки загальна профілактика має інформаційно-просвітницький характер, тому методи, які використовуються повинні базуватись на реалістичності та логічній побудові поданого матеріалу. До таких методів належать інформування та переконання. Інформування, як метод

профілактики насильства над підлітками полягає у підвищенні загальної правової культури підліткового мікросоціуму шляхом активного поширення знань про причини, відповідальність та наслідки насильства над підлітками в загальноосвітніх школах, місцях зборів і відпочинку молоді. Застосування методу базується на принципах: адресності – відповідність поданої інформації рівню психічного і фізичного розвитку, соціальним особливостям цільової групи, стереотипам масової свідомості; коректності у поданні інформації – точка зору аргументується, спосіб поведінки не нав'язується, а має лише рекомендований характер; поваги до почуттів, позиції і емоцій аудиторії; послідовності – опора на базові знання підлітків; комплексність – інформація подається з урахуванням мотивації й орієнтована на формування навиків ненасильницької поведінки.

Технологія проведення інформування включає проходження наступних змістовних блоків: 1) ознайомлення з основними поняттями (жорстоке поводження, насильство, агресія, види насильства, насильство в школі тощо); 2) ознаки насильства над підлітком в школі, або за її межами; 3) правова відповідальність за насильницькі дії; 4) причини, які призводять до насильства над підлітком зі сторони його найближчого оточення; 5) наслідки знущань для жертви.

Для підвищення ефективності методу до кожного змістового блоку здійснюється підбір конкретних прикладів і статистичних даних.

Переконання як метод профілактики насильства – це комплекс заходів спрямованих на роз'яснення і доведення неприпустимості насильницьких дій над підлітками; руйнування помилкових поглядів і уявлень як групи, так і окремих її членів щодо способів міжособистісної взаємодії. Практичне застосування методу базується на розумінні того, що погляди, якими керується група під час здійснення насильства не завжди є істинними. Переконання мають велику міць, адже вони впливають і на думки, й на почуття, і на те, що робимо, і на те, що після цього отримуємо. Тому зміна того, в чому ми переконані, провадить також до зміни емоцій, допомагає змінити поведінку і врешті досягнути інакші результати. У процесі переконання формуються етичні погляди, що стають критерієм оцінки вчинків навколишніх і власної поведінки. Кінцевим результатом виступає формування емоційно пережитої точки зору про недопустимість застосування насильницьких тактик взаємодії з підлітками.

Реалізація методу включає проходження трьох етапів. Підготовчий, де проводиться складання плану бесіди, визначення місця і часу її проведення; збір інформації про групові цінності, погляди, переконання, виявлення найбільш авторитетних осіб групи, вивчення

їх інтересів, ролей та схильностей, позитивних і негативних рис. Наступний етап полягає у переконанні щодо недопустимості застосування насильства під час взаємодії з підлітками та розкритті ганебності здійсненого акту жорстокості шляхом: постановки питання щодо недопущення насильницьких дій по відношенню до свого найближчого оточення; спонукання групи до оцінки проблеми насильства в повсякденній взаємодії; пояснення помилковості позиції групи, у разі наявності поодиноких випадків насильства над її членами; досягнення розуміння групою неприпустимості застосування насильства. Важливою умовою досягнення успіху виступає уміння в доступній формі роз'яснити ганебність застосування насильницької практики у взаємодії з підлітками. Звичайно кожний педагог задля досягнення поставленої мети спирається на власний досвід проведення подібних заходів. Однак, ефективність переконуючого впливу зростає в разі застосування наступних психолого-педагогічних прийомів: а) роз'яснення. Використання конкретних фактів, для пояснення групі або окремому підлітку сутності їх антигромадської поведінки, усвідомлення аморальності протиправних вчинків та правильного розуміння їх причин. Доцільно уникати «любових» доказів, на зразок «Ви повинні», «Я примушу» тощо; *активного слухання*. Демонстрація зацікавленості висловлюваннями співрозмовників та демонстрація їх вірної інтерпретації за допомогою стверджувальних слів «так», «так, розумію», повторного перефразування почутого, постановці уточнюючих питань тощо; *використання конкретних прикладів*. Переконливим є посилання на досвід ненасильницької взаємодії у інших групах, особистий досвід слухачів, відомі їм факти, події тощо.

У тому разі коли група не згодна з наведеними доказами доцільно вносити поправки, демонструючи тим самим повагу до контрдоказів і прагнення до їх врахування. Звичайно, мова йде не про принципові питання, а лише про шляхи пояснення проблеми, шляхи переконання. На заключному етапі формулюється зобов'язуючий висновок. Висновки повинні виражати впевненість про вирішення завдання.

Профілактична діяльність педагога має ефект лише тоді, коли здійснюється в співпраці з іншими фахівцями (шкільним психологом, соціальним педагогом, шкільною адміністрацією), а також відповідає специфічним особливостям ситуації пропедевтичного втручання, зокрема відображає особливості учнів, фахівців, освітнього середовища (згуртованість, норми, цінності) та сімей учнів. Технології профілактики, що представлені в психологічній літературі можуть слугувати універсальною основою для розбудови такої роботи у школі і класі, проте вони не завжди враховують специфіку

ситуації, знанням про яку володіє тільки педагог. Саме через це не варто розглядати технологію профілактики як рецепт, що підходить для всіх вчителів та шкільних ситуацій. Отже, профілактична робота – це творча діяльність вчителя зі створення проекту профілактичної роботи з насильством, що втілює особливості самого вчителя, дітей, їх сімей та специфіку соціально-психологічної ситуації школи.

Психолого-педагогічні технології профілактичної роботи з насильством є різновидом гуманітарних технологій. Особливістю таких технологій є те, що результат проектного рішення наперед не є відомим і потребує перевірки проектного рішення на можливість його реалізації. Призначення проектного підходу в роботі з насильством, полягає у створенні та впровадженні технологій психолого-педагогічної профілактики, спрямованої на виявлення та корекцію джерел агресії.

Створення проекту профілактичної роботи з сім'ями учнів відбувається в декілька етапів:

- виокремлення та формулювання проблеми на основі даних спостереження та даних психологічної діагностики розвитку підлітка, визначення проектної ідеї (ідеальна модель соціально-психологічних умов розвитку підлітка) та мотивація до участі зацікавлених у розв'язанні проблеми суб'єктів;

- послідовна розробка проектного задуму тобто конкретизація системи сприятливих для розвитку підлітка соціально-психологічних умов, розкриття механізму створення та підбір методів втручання, розробка програми профілактичної роботи з насильством у мікросоціумі підлітка;

- узгодження плану дій з усіма зацікавленими сторонами та перевірка проекту на ймовірність реалізації за такими критеріями: обґрунтованість проекту, рівень компетентності учасників та продуманість механізму реалізації).

В цілому, психолого-педагогічні технології профілактики це цілісні методичні системи, які утворені компонентами, що потребують від вчителя специфічних якостей та психолого-педагогічних здібностей та умінь: діагностичних (здатність встановлювати характер дитячо-батьківських взаємин, стан та особистісний розвиток підлітків); прогностичних (вміння виокремлювати проблему та будувати модель сприятливих умов для розвитку підлітків); інформаційно-корекційних (вміння підбирати адекватні методи втручання та своєчасно здійснювати інтервенцію); соціально-психологічних (вміння мотивувати до участі всіх суб'єктів виховання, співробітничати та виступати моделлю неагресивного реагування у конфліктних ситуаціях). Одним із важливих заходів профілактики насильства в освітньому середовищі є формування у підлітків умінь і навичок розвитку і підтримки здорових міжособистісних відносин.

Таким чином, створення вчителем психолого-педагогічної технології профілактики насильства в підлітковому мікросоціумі за психологічною сутністю є процесом проектування, який спрямований на оптимізацію міжособистісної взаємодії підлітка з використанням досвіду вікової, педагогічної та соціальної психології.

В зарубіжній психології корисною для осмислення чинників ефективної роботи вчителя з насильством є модель ефективного свідка, запропонована Кейте Вайнгартен [4]. Роль свідка заслуговує окремої уваги, оскільки педагог в силу своїх професійних обов'язків може ставати спостерігачем страждань дитини в наслідок ситуації насильства. Авторка виокремлює два основних виміри у переживанні спостереження насильства: 1) усвідомлення людиною того, що відбувається; 2) оцінка власних можливостей впливу на ситуацію. В результаті комбінації цих чинників, виокремлюється чотири позиції свідка, кожна з яких задає свій діапазон наслідків для людини, її найближчого оточення:

- свідок, що розуміє ситуацію і на цій основі здійснює компетентне втручання – активний ефективний свідок;

- свідок, який прагне втрутитися у ситуацію без достатнього її розуміння – активний неефективний свідок;

- свідок, який не розуміє того, що відбувається і залишається байдужим до ситуації насильства – пасивний свідок;

- свідок, який розуміє ситуацію але не відчуває сили, щось змінити у ній – безпомічний свідок, який переживає найбільший стрес від внутрішнього конфлікту.

Вчитель як професіонал, на думку дослідниці, має займати при цьому першу з названих чотирьох позицій. Дана модель розроблена для осмислення можливостей кризового втручання і акцентує роль когнітивних факторів та суб'єктивної сили «Я-свідка». У ситуації пропедевичного втручання важливими є інтелектуальний потенціал вчителя, що не лише забезпечує точність прогнозування та проектування сприятливих умов розвитку підлітка, але й визначає позицію педагога як медіатора між учнями та їх батьками та дозволяє йому виступати моделлю толерантного реагування в емоційно напружених ситуаціях.

Висновки з проведеного дослідження.

Головною метою профілактики насильства над підлітками є формування сприятливого соціально-психологічного клімату в безпечному шкільному середовищі, своєчасне попередження виникнення ситуацій, які продукують умови для насильницьких дій, спрямованих на підлітка з боку осіб найближчого оточення (однолітків, педагогів, знайомих). Виявлено, що дієвими методами профілактики насильства

над підлітками є інформування та переконання. Профілактика насильства в підлітковому мікро-соціумі має ефект лише тоді, коли здійснюється в співпраці з іншими фахівцями (шкільним психологом, соціальним педагогом, шкільною адміністрацією), а також відповідає специфічним особливостям ситуації пропедевтичного втручання, зокрема відображає особливості підлітків, фахівців, шкільного середовища (згуртованість, норми, цінності) та сімей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Віктимологія та агресологія : навчальний посібник / Н. Ю. Волянчук, Г. В. Ложкін, В. В. Папуша. Рівне : «Прінт Хауз», 2010. 265 с.
2. Закон України «Про освіту» від 5.09.2017 р. URL: <https://osvita.ua/legislation/law/2231/> (дата звернення 10.07.2022).
3. Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 за № 2401 – III. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> (дата звернення: 19.07.2022).
4. Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти : навчально-методичний посібник / Андрєєнкова В. Л., Байдик В. В., Войцях Т. В., Калашник О. А. та ін. К. : ФОП Нічога С. О. 2020. 196 с. URL: https://www.unicef.org/ukraine/media/8856/file/Protydia_nasylstvu.pdf (дата звернення: 25.07.2022).
5. Конституція України. URL: <https://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-i> (дата звернення 19.07.2022).
6. Кузікова С. Б. Можливість зниження конфліктності у підлітків шляхом корекції їх «Я-концепції». *Психологія* : зб. наук. пр. НПУ ім. М. П. Драгоманова. К., 2009. Вип. 2(9). С. 222–226.
7. Механізми взаємодії органів державної влади та неурядових організацій у протидії жорсткому поводженню з дітьми : навч.-метод. посіб. / за ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної. К. : Юристконсульт. 2005. 452 с.
8. Папуша В. В. Віктимна поведінка підлітка: форми прояву та їх аналіз. *Наука і освіта* : науково-практичний журнал Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. № 11. 2016. С. 60–66. URL: <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2016-11-12>
9. Пихтіна Н. П. Профілактика та соціально-педагогічна робота з дітьми девіантної поведінки : навч.-метод. посіб. / Н. П. Пихтіна, Р. Г. Новгородський. Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2007. 239 с.
10. Психолого-педагогічна робота у загальноосвітньому навчальному закладі з профілактики насильства над дітьми : метод. посіб. / Вовчок Т. В., Степура Н. П., Даниленко І. С. ; заг. ред. Т. П. Цюман. К. : ВПЦ, «Експрес» 2009. 328 с.
11. Ролінський В. І. Соціально-педагогічні умови профілактики насильства щодо підлітків : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Ролінський Володимир Іванович. К., 2005. 215 с.
12. Титаренко Т. М. Испытание кризисом. Одиссея преодоления / Т. М. Титаренко. К. : Людопринт Україна, 2009. 277 с.
13. Як зупинити насильство над дітьми та підлітками: системна роль лікарів. *УКР. МЕД. ЧАСОПИС*. 2018, 2 березня [електронна публікація]. URL: WWW.UMJ.COM.UA